

Byzantina Symmeikta

Vol 22 (2012)

BYZANTINA SYMMEIKTA 22

**Το μολυβδόβουλλο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου
«Τοῖς ἀθετοῦσι τὴν δίκην τοῦ σεκρέτου...»**

Ανδρέας Ε. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ

doi: [10.12681/byzsym.1048](https://doi.org/10.12681/byzsym.1048)

Copyright © 2014, Ανδρέας Ε. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ Α. Ε. (2012). Το μολυβδόβουλλο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου «Τοῖς ἀθετοῦσι τὴν δίκην τοῦ σεκρέτου...». *Byzantina Symmeikta*, 22, 11–30. <https://doi.org/10.12681/byzsym.1048>

ΑΝΔΡΕΑΣ Ε. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ

ΤΟ ΜΟΛΥΒΔΟΒΟΥΛΛΟ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ Η΄ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ
«ΤΟΙΣ ΑΘΕΤΟΥΣΙ ΤΗΝ ΔΙΚΗΝ ΤΟΥ ΣΕΚΡΕΤΟΥ...»*

Στην μνήμη του καθηγητή Κωνσταντίνου Πιτσάκη

Το 1261 μετά την ανακατάληψη της Βασιλεύουσας, της φυσικής έδρας της αυτοκρατορίας, άρχισαν οι προσπάθειες για τη βελτίωση της κατάστασης και στον τομέα της απονομής της δικαιοσύνης. Ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος (1259-1282) ίδρυσε ένα βασιλικόν σέκρετον στην πρωτεύουσα, ένα μόνιμο, όπως φαίνεται, υψηλόβαθμο δικαστήριο¹, καθώς μέχρι τότε τα δικαστήρια στην αυτοκρατορία της Νίκαιας συγκροτούνταν ad hoc, κατόπιν αυτοκρατορικής εντολής, κάθε φορά που επρόκειτο να εκδικαστεί μία υπόθεση².

---

*Ευχαριστώ θερμά το Νομισματικό Μουσείο Αθηνών που μου παραχώρησε την άδεια να δημοσιεύσω τη φωτογραφία της σφραγίδας που ανήκει στις συλλογές του.

1. Βλ. αντίθετα D. KYRITSES, Some Remarks about Imperial Courts of Justice in Late Byzantium, στο: *Κλητόριον εις μνήμην Νίκου Οικονομίδη*, επιστ. επιμ. Φλ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, Τ. ΜΑΝΙΑΤΗ-ΚΟΚΚΙΝΗ, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2005, 303-325 (στο εξής: *Κλητόριον*), ο οποίος θεωρεί το σέκρετον ως συνέχεια του αυτοκρατορικού δικαστηρίου της Νίκαιας που συνοδεύτηκε από τη σύσταση μίας διοικητικής υπηρεσίας, η οποία φρόντιζε για την τήρηση αρχείου δικαστικών αποφάσεων. Βλ. και σημ. 2.

2. Για το σέκρετον και την πιθανή σύνδεσή του με την ανασύσταση του αξιώματος του πρωτοασκηρήτης βλ. Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, Η εξέλιξη του θεσμού των ασκηρήτης και του πρωτοασκηρήτης στο πλαίσιο της αυτοκρατορικής γραμματείας, *Βυζαντινά* 23 (2002-2003), 47-93 (στο εξής: ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, Άσκηρήτης)· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Η απονομή δικαιοσύνης στο Βυζάντιο (9ος-12ος αιώνες). Τα κοσμικά δικαιοδοτικά όργανα και τα δικαστήρια της πρωτεύουσας [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 37], Θεσσαλονίκη 2004, 299-300· Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Η Παναγία των Βλαχερνών ως εχέγγυο της δικαιοσύνης: Η σφραγίδα του Σεκρέτου με τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο και ο Μιχαήλ Κακός Συναχηρείμ, *ΔΧΑΕ* 27 (2006), 445-454, κυρίως 450-452 (στο εξής: ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Η Παναγία των

Η λειτουργία αυτού του σεκρέτου στην πρωτεύουσα τεκμηριώνεται από ένα μολυβδόβουλλο της πρώην Συλλογής Ζάκου (Zacos) που αγοράστηκε το 1998 από το Νομισματικό Μουσείο Αθηνών και εντάχθηκε στις συλλογές του (NM 2032/1998)³. Το μολυβδόβουλλο εκδόθηκε για πρώτη φορά από τον Κ. Κωνσταντόπουλο⁴, στη συνέχεια δύο φορές από τον V. Laurent, ο οποίος κάνει λόγο και για ένα ακόμη παράλληλο τεμάχιο που ανήκει στην (πρώην) συλλογή Rozzi⁵, έπειτα από τους G. Zacos – A. Veglery⁶ και προσφάτως από την Γιόρκα Νικολάου⁷. Στα παράλληλα τεμάχια που έχουν επισημάνει έως σήμερα οι εκδότες θα πρέπει να προσθέσουμε δύο ακόμη, τα οποία παρουσιάστηκαν στη δημοπρασία Dorotheum (Βιέννη), 446. Münzauktion, 10.4.1990, αρ. 110

Βλαχερνών). Πβλ. πιο πρόσφατα Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, Προβλήματα και παρατηρήσεις σχετικά με το βασιλικόν σέκρετον κατά την παλαιολόγεια περίοδο, ανακοίνωση στη: *III^η Συνάντηση Ιστορικών του Δικαίου*, Κομοτηνή, 18-20 Νοεμβρίου 2010, (υπό έκδοση στον Τιμητικό τόμο για τον ομότιμο Καθηγητή Σ. Τρωιάνο).

3. *Ιλίου Μέλαθρον 2000. Το Νομισματικό Μουσείο στο κατόφλι του 21ου αιώνα*, επιμ. Ι. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Αθήνα 2001, 120-121. Πβλ. Γ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Το Θαύμα των Βασιλέων και η Δίκη του Σεκρέτου. Μία μοναδική αυτοκρατορική βούλλα από τις Συλλογές του Νομισματικού Μουσείου, στο: *Κερμάτια Φιλίας. Τιμητικός Τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου*, τ. Α': *Νομισματική-Σφραγιστική*, επιμ. Στ. ΔΡΟΥΓΟΥ et al., Αθήνα 2009, 593-603, κυρίως 594 (στο εξής: ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Το Θαύμα των Βασιλέων).

4. Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Η δίκη του σεκρέτου, *ΕΕΒΣ* 10 (1933), 293-203 (στο εξής: ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Η δίκη του σεκρέτου).

5. V. LAURENT, Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine, *Ελληνικά* 8 (1935), 59-60, αρ. 723 (στο εξής: Laurent, Les bulles métriques)· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Le corpus des sceaux de l'empire byzantin*, τ. 2: *L'administration centrale*, Paris 1981, αρ. 824 (στο εξής: LAURENT, *Corpus*).

6. G. ZACOS – A. VEGLERY, *Byzantine Lead Seals*, τ. 1, Basel 1972, αρ. 2756 bis (στο εξής: ZACOS – VEGLERY, *Seals*).

7. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Το Θαύμα των Βασιλέων, 593-603. Πβλ. και ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Το Μολυβδόβουλλο του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου: Το Θαύμα των Βασιλέων και η Δίκη του Σεκρέτου. Μία μοναδική αυτοκρατορική Βούλλα από τις Συλλογές του Νομισματικού Μουσείου, ανακοίνωση στην *Ε' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου*, Κέρκυρα, Οκτώβριος 2003, όπου παρουσίασε την πρότασή της για τη συμπλήρωση της σφραγίδας με τη λέξη ΚΑ[ΚΗΣ]. Βλ. επίσης ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Seal of Michael Palaiologos, στο: *Byzantium: Faith and Power 1261-1557*, έκδ. Η. EVANS, New York: Metropolitan Museum of Art, New Haven 2004, 31-32, αρ. 6 (στο εξής: ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Seal of Michael Palaiologos), όπου προφανώς από λάθος στην εκτύπωση εξέπεσε η προηγούμενη συμπλήρωση, μολονότι γίνεται λόγος γι' αυτή (32 σημ. 1).

και 111⁸. Φωτογραφία υπάρχει μόνο για το υπ' αριθμόν 110 τεμάχιο, η σφράγιση του οποίου είναι έκκεντρη, με αποτέλεσμα να λείπει από τον εμπροσθότυπο το μετάλλιο με τη Θεοτόκο, όπως μου επεσήμανε η Αλεξιάνδρα-Κυριακή Βασιλείου-Seibt.

Η σφραγίδα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο για τη μοναδική, όπως έχει επισημανθεί, εικονογραφία του εμπροσθότυπου όσο και για την έμμετρη εννέα στίχων σε βυζαντινό δωδεκασύλλαβο επιγραφή του οπισθότυπου, καθώς η τελευταία λέξη συμπληρώνεται από τους ερευνητές με διαφορετικούς τρόπους.

Στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται ο αυτοκράτορας ιστάμενος κατ' ενώπιον. Φοράει λώρο με διβητίσιον και φέρει στέμμα από το οποίο κρέμονται περπενδούλια. Στα υψωμένα χέρια του κρατεί σύμφωνα με τις περιγραφές των εκδοτών μία κυκλική εικόνα της Παναγίας δεομένης, η οποία φέρει στο στήθος της τον Χριστό νήπιο. Στη φωτογραφία που έθεσε στη διάθεσή μου το Νομισματικό Μουσείο Αθηνών το μετάλλιο του Χριστού δεν είναι πολύ καθαρό⁹, αλλά μπορεί να διακρίνει κανείς κάποια ίχνη στο στήθος της Παναγίας, ενώ η ύπαρξή του επιβεβαιώνεται κατά την άποψή μας και από τα συμπιλήματα, για τα οποία κάνουμε λόγο παρακάτω. Δεξιά και αριστερά από τη μορφή της Παναγίας και εντός μεταλλίου οι ερευνητές αναγιγνώσκουν τα συμπιλήματα ΜΡ και Θ[Υ]. Αντίθετα ο V. Laurent υιοθετεί την άποψη του πρώτου εκδότη Κ. Κωνσταντόπουλου, ότι δεν εικονίζεται η Παναγία αλλά ο Χριστός

8. W. SEIBT, Dorotheum Wien, 446. Münzenauktion, 10.4.1990, BZ 84-85 (1992), 609 αφ. 2957.

9. ZACOS - VEGLERY, *Seals*, αφ. 2756 bis· ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Το Θάυμα των Βασιλέων, 595. Βλ. επίσης V. STEPANENKO, Bogomater' i ee ikona v Vizantijskom Triumfe. K ineterpretacii obrazov i nadpisi molivdovula Michaila VIII Paleologa, στο: *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, τ. 42: *Vizantiia v kontekste mirovoi kul'tury: K 100-letiiu so dnia rozhdeniia Alisy Vladimirovny Bank (1906-1984): Materialy nauchnoi konferentsii*, V. N. Zalesskaia, A. A. Ierusalimskaia, Iu. A. Piatnitskii, Sankt-Petersburg 2008, 148-161, όπου κάνει λόγο για δεόμενη Παναγία (*Virgo orans*), αλλά δεν είναι σε θέση να διακρίνει τον Χριστό νήπιο. Ευχαριστώ θερμά τον αγαπητό συνάδελφο που μου έστειλε τη μελέτη του. Ο πρώτος εκδότης Κ. Κωνσταντόπουλος διέκρινε εικόνα με την προτομή του Χριστού που κρατούσε ο Μιχαήλ Παλαιολόγος. Βλ. όμως και F. DÖLGER, βιβλιοκρισία του Κ. Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, Η δίκη του σεκρέτου, *ΕΕΒΣ* 10 (1933), 293-303 στο: *BZ* 34 (1934), 247, ο οποίος αναγνώρισε την εικόνα της Παναγίας. Αντίθετα ο LAURENT, *Corpus*, αφ. 824, θεωρεί ότι απεικονίζεται ο Χριστός.

που ευλογεί με τα δυο του χέρια και ότι εκατέρωθεν της κεφαλής του διακρίνονται, έστω και αμυδρά, τα συνήθη συμπλήματα IC XC. Στη φωτογραφία που διαθέτουμε, πράγματι στη δεξιά πλευρά διακρίνουμε σχεδόν με βεβαιότητα το συμπλήμα XC και όχι Θ[Ν], ενώ στην αριστερή πλευρά θα μπορούσε να αναγνώσει κανείς, μολονότι δεν είναι καθαρό, το συμπλήμα IC που αποτελεί συμπλήρωμα του XC. Με δεδομένο, όπως είναι αποδεκτό από τους περισσότερους ερευνητές, ότι απεικονίζεται η Παναγία δεομένη¹⁰, καθώς άλλωστε ο Χριστός δεν θα μπορούσε να αναπαρίσταται δεόμενος, η επιγραφή IC XC αναφέρεται στην απεικόνιση του Χριστού στο μετάλλιο που φέρει η Παναγία στο στήθος της, ενώ πιθανότατα πρέπει να υπάρχουν και τα συμπλήματα MP και Θ[Ν], τα οποία δεν μπορούμε να διακρίνουμε στη σφραγίδα, αλλά μάλλον βρίσκονται πάνω από τα αντίστοιχα IC XC.

Η επιγραφή του εμπροσθότυπου έχει ως εξής:

Αριστερά	Δεξιά
X	
MI	ΑΓΓ
ENXΩ	ΕΛΘΣ
ΤΩΘΩ	ΚΟΜΗΗ
ΠΙCΤΟC	ΝΟCΟΠ
ΒΑCΙΛΕΝ	ΑΛΑΙΟ
ΣΚΑΙΑΝ	ΛΟΓΟC
[Τ]ΟΚΡΑΤ	ΚΑΙΝ
[Ω]ΡΡΩ	ΕΟCΚ
ΜΕΩΝ	ΩΝCΤ[Α]
[ΔΘ]ΚΑ	ΝΤ Ν[Ο]
[C]	[C]

*Μιχαήλ ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμῶν
Δούκας ἰ Ἄγγελος Κομνηνὸς ὁ Παλαιολόγος καὶ νέος Κωνσταντῖνος*

10. Βλ. προηγούμενη σημείωση.

Οπισθότυπος:

ΤΟΙΣΑΘΕΤ̅Ϛ
 ΣΙΤΗΝΔΙΚΗΝ̅ϚΣΕ
 ΚΡΕ̅ϚΟΝΥΝΚΡΑΤΥΝΕ[Ι]
 ΤΩΧΡΟΝΩΒΕΒΥΣΗΕΝ
 ΟΝΟΜΙΧΑΗΛΤΟΘΑΝΗΑ
 ΤΩΝΒΑΣΙΛΕΩΝΠΟΙ
 ΝΗ̅ϚΤΑΠΡΩΤ̅Α
 ΚΑΙΚΡΙCΙCΚΑ.

Τοῖς ἀθετοῦσι τὴν δίκην τοῦ σεκρέτου, ἢ ὃ νῦν κρατύνει τῷ χρόνῳ βεβυσμένον ἢ ὁ Μιχαήλ, τὸ θαῦμα τῶν βασιλέων, ἢ ποιῆθῃ Θεὸς τὰ πρῶτα καὶ κρῖσις κά...

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, όπως αναφέραμε, η εικονογραφική απεικόνιση του εμπροσθότυπου που απασχόλησε, εκτός από σφραγιδολόγους, και ιστορικούς της βυζαντινῆς τέχνης. Ὅσον αφορά τη μορφή της Παναγίας, παρὰ το γεγονός ὅτι η παράσταση κάνει, σύμφωνα με τους ερευνητές, ἕναν σαφῆ υπαινιγμὸ στην εἴσοδο του Μιχαήλ Η΄ στην Κωνσταντινούπολη με την εικόνα της Παναγίας ἀπὸ τη μονὴ Ὁδηγῶν¹¹, ἡ οποία ὡς γνωστὸν κρατεῖ στο αριστερὸ της χέρι τον Χριστό

11. *Georgii Acropolitae Opera*, εκδ. Α. HEISENBERG, (αναθ. εκδ. P. WIRTH), τ. 1, Stuttgart 1978, 187.11-19: ὁ τῆς Κυζίκου μητροπολίτης Γεώργιος, ὄν καὶ Κλειδαν κατωνόμαζον, ἐπλήρου τὴν χρεῖαν, καὶ εἰς ἕνα τῶν πύργων τῶν τῆς Χρυσείας ἀναβάς, ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ καὶ τὸ τῆς θεοτόκου ἐκτύπωμα τὸ οὕτω πως ἐκ τῆς μονῆς παρωνομασμένον τῶν Ὁδηγῶν, εἰς ἐπήκοον ἀπάντων ἀπεστομάτισε τὰς εὐχάς. ὁ μὲν οὖν αὐτοκράτωρ τὴν καλύπτραν ἀποβαλὼν καὶ γόνυ κλίνας ἔπεσε χαμαί, καὶ πάντες δὲ οἱ σὺν αὐτῷ ὄπισθεν αὐτοῦ ἐπὶ γόνυ κατέπεσον. Βλ. καὶ Georges Pachymères, *Relations historiques*, τ. 1, ἐκδ. Α. FAILLER [CFHB 24/1], Paris 1984, 217-219 (στο εἰς: Παχυμέρης Ι)· *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη* ἢ

νήπιο είτε ιστάμενη είτε σε προτομή¹², ωστόσο τα χαρακτηριστικά της δεομένης Θεοτόκου της σφραγίδας, που φέρει στο στήθος της τον Χριστό νήπιο, είναι διαφορετικά και ταιριάζουν κατά τους μελετητές σε έναν άλλο εικονογραφικό τύπο, τον οποίο αναγνωρίζουν ως τύπο της Βλαχερνίτισσας¹³. Μάλιστα επιχειρείται να εξηγηθεί η χρήση του

συλλογή άνεκδότων μνημείων της Έλληνικής Ιστορίας, τ. Ζ', Άνωνύμου Σύνοψις Χρονική, έκδ. Κ. Σάθας, ἐν Βενετία – Παρισίοις 1894 (Αθήναι 1972), 451. Πβλ. R. MACRIDES, *George Akropolites, The History. Translated with an Introduction and Commentary*, Oxford 2007, 385 (σημ. 5), με τη σχετική βιβλιογραφία για τη μονή και την εικόνα της Οδηγήτριας.

12. Για τον εικονογραφικό τύπο της Οδηγήτριας βλ. D. MOURIKI, Variants of the Hodegetria on the Thirteenth-century Sinai Icons, *CahArch* 39 (1991), 153-182· G. BABIĆ, Les images byzantines et leurs degrés de signification: l'exemple de l'Hodigitria, στο: *Byzance et les images*, έκδ. A. GUILLOU – J. DURAND, Paris 1994, 189-122· X. ΜΠΑΛΑΤΟΓΙΑΝΝΗ, Η Παναγία στις φορητές εικόνες, στο: *Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη*, Μουσείο Μπενάκη, 20 Οκτωβρίου 2000-20 Ιανουαρίου 2001, επιμ. Μ. ΒΑΣΙΛΑΚΗ, Αθήνα 2000, 139-153, κυρίως 143-145 (στο εξής: *Μήτηρ Θεού*)· B. PENTCHEVA, *Icons and Power: The Mother of God in Byzantium*, Pennsylvania State University 2006, 109-144 (στο εξής: PENTCHEVA, *Icons and Power*). Ειδικότερα για την απεικόνισή της σε σφραγίδες βλ. W. SEIBT, Die Darstellung der Theotokos auf byzantinischen Bleisiegeln, besonders im 11. Jh., *SBS* 1 (1987), 35-56, κυρίως 47 (στο εξής: SEIBT, Theotokos)· W. SEIBT – M.-L. ZARNITZ, *Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk. Katalog zur Ausstellung*, Wien 1997, 104, αρ. 3.1 (στο εξής: SEIBT – ZARNITZ, *Bleisiegel*)· H. HUNGER, Zur Terminologie der Theotokosdarstellungen auf byzantinischen Siegeln, στο: *Festschrift für H. Fillitz zum 70. Geburtstag*, *Aachener Kunstblätter* 60 (1994), 131-142, κυρίως 132-133 (στο εξής: HUNGER, Terminologie)· I. ΚΟΛΤΣΙΔΑ-ΜΑΚΡΗ, Η εικονογραφία της Θεοτόκου από ενεπίγραφες παραστάσεις μολυβδοβούλλων του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών, στο: *Θωράκιον. Τόμος στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, επιμ. Λ. ΚΥΠΡΑΙΟΥ, Αθήνα 2004, 93-96 και 285-294, κυρίως 288, 292 (στο εξής: ΚΟΛΤΣΙΔΑ-ΜΑΚΡΗ, Θεοτόκος).

13. A. CUTLER – J. NESBITT, *L'arte byzantina e il suo publico*, Torino 1986, 330 (στο εξής: CUTLER – NESBITT, *L'arte byzantina*)· X. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΑΗ, Η μορφή της Αχειροποιήτου-Φανερωμένης στην περίοδο των Παλαιολόγων, στο: *Κλητόριον*, 221-243. Βλ. και ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Η Παναγία των Βλαχερνών, 448-449. Βλ. και ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Seal of Michael Palaiologos, 32, όπου, μολονότι αποδέχεται ότι πρόκειται για τον τύπο της Βλαχερνίτισσας, στην περιγραφή του εμπροσθότυπου της σφραγίδας αναφέρει: «Above his hands he (Michael) holds with both hands an icon of the Virgin Blachernitissa, who holds a portrait of the Christ Child». Η περιγραφή όμως της ερευνήτριας αντιστοιχεί σε έναν διαφορετικό εικονογραφικό τύπο, εκείνον της Νικοποιοῦ, σύμφωνα με τον οποίο η Παναγία φέρει στο στήθος της μετάλλιο με τον Χριστό, το οποίο κρατεί με τα δυο της χέρια. Βλ. για τον συγκεκριμένο τύπο W. SEIBT, Der Bildtypus der Theotokos Nikopoios. Zur Ikonographie der Gottesmutter-Ikone, die 1030/31 in der Blachernenkirche wieder aufgefunden wurde,

συγκεκριμένου τύπου και διατυπώνονται διάφορες θεωρίες. Σύμφωνα με τους A. Cutler και J. Nesbitt δεν δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στην απόδοση των λεπτομερών χαρακτηριστικών που κανονικά θα έπρεπε να ταιριάζουν στον εικονογραφικό τύπο της Θεοτόκου Οδηγήτριας, με την εικόνα της οποίας εισήλθε στην πόλη ο Μιχαήλ¹⁴. Αντίθετα η Γιόρκα Νικολάου θεωρεί ως πιθανή εξήγηση ότι ο αυτοκράτορας «παρουσιάζει στη μοναδική αυτή βούλλα την ανακτορική Θεοτόκο, αυτή των Βλαχερνών, για να την συνδέσει με τον μόλις επανασυσταθέντα ανακτορικό θεσμό του Σεκρέτου βασιλικῶς μάλλον, σε μιαν παράσταση ιδιαίτέρως δυναμική και σαφή της νέας τάξης που εγκαθιδρύει ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ καὶ τὸ τῆς Θεοτόκου ἐκτύπωμα»¹⁵. Μάλιστα η επιλογή του συγκεκριμένου εικονογραφικού τύπου δεν αποκλείεται κατά την ερευνήτρια «να αποτελεί υπόσχεση και ταυτόχρονα δέσμευση του αυτοκράτορα για την πλήρη αποκατάσταση της Τάξεως στη Βασιλεύουσα και το κράτος»¹⁶, δοθέντος ότι ο αυτοκράτορας δεν κατέστη δυνατό να μείνει στο Παλάτι των Βλαχερνών λόγω των πολλών καταστροφών που είχε υποστεί από τους Λατίνους¹⁷. Τέλος μία διαφορετική ερμηνεία διατύπωσε η Χαρά Κωνσταντινίδη, η οποία επιχείρησε να συνδέσει τον συγκεκριμένο τύπο απεικόνισης της

στο: *Δώρημα στον Ι. Καραγιαννόπουλο, Βυζαντινά* 13.1 (1985), 549-564 (στο εξής: SEIBT, Nikoipios)· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Theotokos, 44-45· HUNGER, Terminologie, 136-138· SEIBT - ZARNITZ, *Bleisiegel*, 105, αρ. 3.1· ΚΟΛΤΣΙΔΑ-ΜΑΚΡΗ, Θεοτόκος, 286. Διαφορετική είναι ωστόσο η περιγραφή της ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Το Θαύμα των Βασιλέων, 595, όπου αναφέρει ότι η Θεοτόκος Δεομένη φέρει στο στήθος της μετάλλιο με την κεφαλή του Θείου Βρέφους. Και άλλοι ερευνητές κάνουν λόγο για τον τύπο της Βλαχερνίτισσας στη σφραγίδα. Βλ. Μ. ΚΑΜΠΟΥΡΗ-ΒΑΜΒΟΥΚΟΥ, Εικαστικές απεικονίσεις της Δικαιοσύνης στο Βυζάντιο. Ἡ ἠ ἀντίληψη περὶ δικαίου καὶ πολιτειακοῦ ἀρχοντα, στο: *Χαριστήριο εἰς Λουκά Θεοχαρόπουλο καὶ Δημήτρα Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου, Νόμος. Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Νομικῆς τῆς Σχολῆς Νομικῶν Οικονομικῶν καὶ Πολιτικῶν Επιστημῶν* 10, τ. Γ', 2009, 311-325, κυρίως 323-324 (στο εξής: ΚΑΜΠΟΥΡΗ-ΒΑΜΒΟΥΚΟΥ, Απεικονίσεις της δικαιοσύνης)· *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, τ. 6: *Emperors, Patriarchs of Constantinople, Addenda*, εκδ. J. NESBITT with the assistance of C. MORRISON, Washington, D.C. 2009, 194.

14. CUTLER - NESBITT, *L'arte byzantina*, 330: «...la forma particolare di un' icona fosse meno importante dell'identità della figura presentata». Πβλ. καὶ STEPANENKO, ο.π. σημ. 9.

15. Βλ. το κείμενο του Γεωργίου Ακροπολίτη στη σημ. 11.

16. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Το Θαύμα των Βασιλέων, 601 καὶ σημ. 23.

17. Παχυμέρης I, 219.5-10· *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, εκδ. L. SCHOPEN, τ. 1, [CSHB] Bonnae 1829, 87.20-23.

Παναγίας με την απονομή δικαιοσύνης, καθώς η Παναγία των Βλαχερνών αποτελούσε εχέγγυο για την ορθή απονομή του δικαίου σύμφωνα με τις μαρτυρίες των πηγών του 11ου αιώνα, άποψη που ασπάζονται και άλλοι μελετητές¹⁸.

Η πρώτη από τις μαρτυρίες που επικαλείται η ερευνήτρια, για να θεμελιώσει την άποψή της, είναι εκείνη του Μιχαήλ Ατταλειάτη. Κατά τη διάρκεια της τρίτης εκστρατείας του Ρωμανού Δ΄ Διογένη (1068-1071) εναντίον των Σελτζούκων Τούρκων στη Μ. Ασία το 1071, που οδήγησε στην καταστροφική ήττα των Βυζαντινών στο Μαντζικέρτ, σημειώθηκε μία κλοπή με πρωταγωνιστή έναν Βυζαντινό στρατιώτη, ο οποίος αφαιρέσε ένα υποζύγιο από τους Σελτζούκους που είχαν στο μεταξύ παραδώσει το οχυρό Μαντζικέρτ στον αυτοκράτορα. Ο Ρωμανός Διογένης διέταξε τη σκληρή ποινή της ρινοτιμίσεως για τον στρατιώτη, παρά τη μεταμέλεια του τελευταίου ενώπιον της εικόνας της Θεοτόκου από τις Βλαχέρνες, την οποία έπαιρναν μαζί τους οι αυτοκράτορες στις εκστρατείες. Ο Μιχαήλ Ατταλειάτης θεώρησε ότι η ποινή που επέβαλε ο αυτοκράτορας ήταν ιδιαίτερα σκληρή και δυσοίωνα¹⁹. Πρέπει πάντως

18. Βλ. ΚΑΜΠΟΥΡΗ-ΒΑΜΒΟΥΚΟΥ, *Απεικονίσεις της Δικαιοσύνης*, 323-324.

19. I. PÉREZ MARTIN, *Miguel Atalates, Historia* [Nueva Roma 15], Madrid 2002, 114.5-17 και νεότερη έκδοση *Michaelis Attalatae Historia*, εκδ. Ε. ΤΣΟΛΑΚΗΣ [CFHB 50], Athenis 2011, 152.21-153.14: Ἐτερον δέ τι συνηνέχθη, ζῆλον μὲν τοῦ βασιλέως δικαιοσύνης φαντάζον, ἄμετρον δὲ τὴν τιμωρίαν καὶ οὐκ εὐσεβῆ συντιθέμενον. Ἐγκληθεὶς γάρ τις τῶν στρατιωτῶν ὡς ὀνίσκον τουρκικὸν ὑφελόμενος, παρήχθη μὲν κατ' ὄψιν τῷ βασιλεῖ δεδεμένος, τιμωρία δ' ἐψηφίσθη τοῦ ἀμαρτήματος ὑπερφέρουσα, οὐ γὰρ ἐν χρήμασιν ἢ ζημίᾳ διώριστο ἀλλ' ἐν ῥινόσ ἐκτομῇ. Πολλὰ δὲ παρακαλέσαντος τοῦ ἀνθρώπου καὶ πάντα τὰ ἑαυτοῦ προεμένον καὶ προβαλλομένον μεσίτην τὴν πάνσεπτον εἰκόνα τῆς παννυμνίτου δεσποίνης Θεοτόκου τῆς Βλαχερνιτίσσης, ἥτις εἰώθει τοῖς πιστοῖς βασιλεῦσιν ἐν ἐκστρατείαις ὡς ἀπροσμάχητον ὄπλον συνεκστρατεύεσθαι, οὐκ εἰσήει οἶκτος τῷ βασιλεῖ ἀλλ' οὐδ' αἰδῶς τῆς ἐκ τοῦ θεοῦ εἰκονίσματος ἀσυλίας, ὁρῶντος δ' αὐτοῦ καὶ πάντων, καὶ αὐτῆς τῆς εἰκόνης βασταζομένης, ἀπετιμήθη τὴν ῥίνα ὁ δειλαιος, κράξας μεγάλα καὶ στενάξας τὸ βύθιον. Τότε δὴ τότε μεγάλην ἡμῖν ἔσεσθαι τὴν ἐκ τοῦ θεοῦ νέμεσιν προωπτεισάμην αὐτόσ. Πβλ. καὶ Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, *Ο κριτής του στρατοπέδου και ο κριτής του φοσσάτου*, *Βυζαντινά* 26 (2006), 79-91, κυρίως 84-85. Για εικόνα της Παναγίας που συνόδευε το στράτευμα κατά τις πολεμικές επιχειρήσεις κάνει λόγο και ο Μιχαήλ Ψελλός στη Χρονογραφία του, βλ. Michele Psello, *Imperatori di Bisanzio (Cronografia)*, έκδ. S. IMPELLIZZERI, τ. 1, Milano 1984, 84, 3.10, όταν αναφέρεται στην εκστρατεία του Ρωμανού Γ' Αργυρού το 1030 εναντίον των Αράβων της Συρίας και την ενέδρα στην οποία ενέπεσε. Το μοναδικό αντικείμενο που σώθηκε από τη ληλασία του

να σημειωθεί, όπως φαίνεται και από τη διήγηση του Ατταλειάτη, ότι η εικόνα της Παναγίας συνόδευε το στράτευμα κατά τις εκστρατείες τον 11ο αιώνα, όχι όμως για την απονομή του δικαίου, αλλά για την επιτυχή έκβαση των πολεμικών επιχειρήσεων (ἤτις εἰώθει τοῖς πιστοῖς βασιλεῦσιν ἐν στρατείαις ὡς ἀπροσμάχητον ὄπλον συνεκστρατεύεσθαι). Έτσι και ο στρατιώτης βρήκε εκείνη τη στιγμή ως ὕστατο στήριγμα για την αποφυγή της τιμωρίας του τη συγκεκριμένη εικόνα της Παναγίας και σε αυτήν προσέφυγε. Λεπτομέρειες για τον τύπο της εικόνας από τις Βλαχέρνες δεν έχουμε, αλλά θα μπορούσε ίσως να αντιστοιχεί σε εκείνον της Νικοποιοῦ, που φέρει δηλαδή τη νίκη στους Βυζαντινούς, μια και τους συνοδεύει στις εκστρατείες²⁰.

Όσον αφορά στη δεύτερη μαρτυρία που επικαλείται η Χ. Κωνσταντινίδη, πρόκειται για την επίλυση μιας διαφοράς από την εικόνα της Θεοτόκου στις Βλαχέρνες στο πλαίσιο του «συνήθους θαύματος», για το οποίο πολὺς λόγος έχει γίνει στη νεότερη βιβλιογραφία. Η συγκεκριμένη εικόνα της Θεοτόκου, που ενδεχομένως ταυτίζεται με την ξύλινη εικόνα που βρέθηκε το 1030/1031 ἐπὶ Ρωμανοῦ Γ΄ Αργυροῦ κατά τις εργασίες αποκατάστασης

βυζαντινοῦ στρατοπέδου ἦταν η εικόνα της Θεοτόκου: καὶ δῆτα καὶ ἡ εἰκὼν αὐτῆς Θεομήτορος ἐμφανίζεται, ἦν οἱ τῶν Ῥωμαίων βασιλεῖς ὡσπερ τινα στρατηγὸν καὶ τοῦ παντὸς στρατοπέδου φύλακα ἐν τοῖς πολέμοις συνήθως ἐπάγονται· μόνη γὰρ αὕτη οὐχ ἄλωτὸς ταῖς βαρβαρικαῖς ἐγεγόνει χερσίν. Πβλ. C. ANGELIDI – T. PAPAMASTORAKIS, *Picturing the spiritual protector: from Blachernitissa to Hodegetria*, στο: *Images of the Mother of God. Perception of the Theotokos in Byzantium*, ἐκδ. M. VASSILAKI, Norfolk 2005, 213 (στο ἐξήχ: ANGELIDI – PAPAMASTORAKIS, *Blachernitissa*), που κάνουν λόγο και για μία ακόμη περίπτωση, κατά την οποία το 989 ο Βασίλειος Β΄ αγκάλιασε την εικόνα της Παναγίας ως ασπίδα ἐναντι της επίθεσης του Βάρδα Φωκά. Βλ. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, ο.π., 26, 1.26.2-5: ὁ δὲ προβέβλητο μὲν τῆς οἰκείας δυνάμεως, καὶ ξιφηφόρος εἰστήκει, θατέρω δὲ τῶν χειρῶν τὴν εἰκὼνα τῆς τοῦ Λόγου μητρὸς διηγκάλιστο, καρτερώτατον πρόβλημα τῆς ἀκαθέκτου ἐκείνου ὁρμῆς ταύτην ποιούμενος. Δεν γνωρίζουμε πάντως αν πρόκειται για την ίδια εικόνα που ἔφερε ως λάφυρο ἀπὸ την εκστρατεία του ἐναντίον των Βουλγάρων το 971 ο Ιωάννης Τζιμισκῆς στην Κωνσταντινούπολη και ἐναπέθεσε στην Αγία Σοφία, βλ. *Leonis Diaconi Caloënsis Historiae*, ἐκδ. C. B. HASE, [CSHB], Bonnæ 1828, 158. Την εικόνα αυτή οι ανωτέρω ερευνητές κατατάσσουν στον «τύπο» της Παναγίας Ελεούσας, μολοντί τέτοιου εἶδους εικονογραφικός τύπος δεν αναγνωρίζεται ἀπὸ ὅλους τους μελετητές. Βλ. τη σχετική βιβλιογραφία στη σημ. 12.

20. Βλ. H. HUNGER, *Terminologie*, 138. Βλ. και PENTCHEVA, *Icons and Power*, 77 κ.ε., η οποία όμως δεν αναγνωρίζει τη Νικοποιοῦ ως εικονογραφικό τύπο, αλλά ως ἐπωνυμία της Θεοτόκου ανεξαρτήτως των εικονογραφικῶν της χαρακτηριστικῶν.

στις Βλαχέρνες σύμφωνα με τον Ιωάννη Σκυλίτζη²¹, καλυπτόταν από ένα πέπλο που υψωνόταν ὡσπερ τινὸς αὐτὸν ὑποκινήσαντος πνεύματος κάθε Παρασκευή μετά τη δύση του ηλίου, όπως αφηγείται ο Μιχαήλ Ψελλός²². Αυτή τη θεοσημεία επέλεξαν οι διάδικοι, ο σπαθάριος και στρατηγός Μάνδαλος και η μονή του Κελλίου, για να διευθετήσουν, ύστερα από αλληπάλληλες κρίσεις και αμφισβητήσεις, την αντιδικία τους σχετικά με έναν μύλο στη Θράκη. Οι διάδικοι στάθηκαν ενώπιον της εικόνας και περιέμεναν αν θα υψωθεί το πέπλο ή όχι. Στην πρώτη περίπτωση θα δικαιωνόταν ο στρατηγός, όπως και τελικά έγινε, και στη δεύτερη οι μοναχοί²³. Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι η συγκεκριμένη εικόνα δεν

21. *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*, έκδ. I. THURN, [CFHB 5], Berlin-New York 1973, 384: ...καταλαμπρύνει δὲ καὶ τὰ κιονόχρονα τῆς μεγάλης ἐκκλησίας καὶ τῆς ὑπεραγίας θεοτόκου τῶν Βλαχερνῶν ἀργύρω καὶ χρυσῷ. μέλλον δὲ καὶ τὸ θουσιαστήριον ἐπιποιεῖσθαι τῶν Βλαχερνῶν εὖρε κρεμαμένην εἰκόνα παλαιάν, ἣν ἀνακαινισθῆναι προσέταξεν. ἐξηργυρωμένον δὲ τὸ χρίσμα τοῦ τοίχου ἰδὼν καθαιρεθῆναι προσέταξε καὶ νέον γενέσθαι. καθαιρεθέντος δὲ τοῦ χρίσματος εὐρέθη εἰκὼν ὕλογραφικῆ, σανίδιον ἐπιστήθιον κρατούσης τῆς θεοτόκου τὸν κύριον καὶ θεὸν ἡμῶν, ἀμόλυντος διαμείνασα ἀπὸ τῶν ἡμερῶν τοῦ Κοπρωνύμου ἕως τῆσδε τῆς ἡμέρας, ἐτῶν διεθόντων τριακοσίων... Πβλ. Ε. ΡΑΡΑΙΟΑΝΝΟΥ, *The Usual Miracle and an Unusual Image*, *JÖB* 51 (2001), 177-188, κυρίως 178-181 (στο ἐξῆς: ΡΑΡΑΙΟΑΝΝΟΥ, *The usual miracle*): ANGELIDI – ΡΑΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΙΣ, *Blachernitissa*, 214.

22. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Λόγος ἐπὶ τῷ ἐν Βλαχέρναις γεγονότι θαύματι*, στο: *Michaelis Pselli orationes hagiographicae*, έκδ. E. A. FISHER, Stuttgart 1994, αρ. 4.112-136: *Εἰκὼν τις αὐτῆ ἐν δεξιᾷ τοῦ νεῶ τοῖς πρὸς ἀνατολὰς εἰσιούσιν ἐκκρέματαί τε ἄμα καὶ ἐνήρμοσται ἀκριβῶς...καταπέτασμα δὲ αὐτῆς ἐξ ὑφαντικῆς τέχνης ἠώρηται, ὃ δὴ ὄρμαθος εἰκόνων περιλαμβάνει τὴν ὕλην πολυτελῶν...ἐξαίρετον δὲ ταύτη τῆς ἐβδομάδος τῶν ἡμερῶν τὸ κατὰ τὴν ἕκτην ἡμέραν τελούμενον μετὰ τὴν τοῦ ἡλίου κατάδυσιν...ὃ δὲ περὶ τὴν εἰκόνα πέπλος ἀθρόον μετεωρίζεται ὡσπερ τινὸς αὐτὸν ὑποκινήσαντος πνεύματος, καὶ ἔστι τὸ πρῶγμα τοῖς μὲν μὴ ἰδοῦσιν ἄπιστον, τοῖς δὲ ἰδοῦσι παράδοξον καὶ τοῦ θεοῦ πνεύματος ἀντικρὺς κάθοδος...*

23. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, ὁ.π. σημ. 22, αρ. 4.168 κ.ε.: *καὶ μύλον... πολλοὶ τε τῶν ἀγρογειτόνων περὶ ἀμφοῖν ἠμφισβήτησαν καὶ ὁμόσε ἀλλήλοις ἐχώρησαν, καὶ πλήρη τὰ δικαστήρια τῆς περὶ τούτων ἀμφισβήτησεως. τῆς δὲ γε τοιαύτης χρήσεως καὶ δύο τινὰ μέρη οὐ πρὸ πολλοῦ τοῦ καιροῦ ἐαλώκεσαν, ὃ τε σπαθάριος Λέων καὶ στρατηγός, ὃ Μάνδαλος ἢ προσηγορία, καὶ τὸ μέρος τῆς τοῦ Καλλίου μονῆς... πολλὰκις μὲν οὖν αὐτοῖς τὰ τῆς δίκης ἐστασιάσθη...εἴτ' ἐπικαλέσασθαι τὴν ἐν τῇ εἰκόνι παρθένον καὶ θρηνώδες ἀναβόησασθαι δικάσαι αὐτοῖς τὴν δίκην καὶ τῷ πέπλῳ τεμείναι, εἰ μὲν ἀκίνητον τοῦτο μείναι, τὸ κράτος τῆς ὑποθέσεως ἔχειν τοὺς μοναχοὺς, εἰ δὲ κινηθεῖ, τὸν στρατηγὸν τὰ νικητήρια λήψασθαι καὶ στέφανον ἄλλον ἀναδήσασθαι κατὰ τῶν ἀντιθέτων*

ήταν οπωσδήποτε του τύπου της Βλαχερνίτισσας. Γνωρίζουμε εξάλλου ότι στις Βλαχέρνες υπήρχαν πολλές εικόνες της Θεοτόκου που ανήκαν σε διαφορετικούς εικονογραφικούς τύπους, όπως παραδέχεται και η Χ. Κωνσταντινίδη²⁴. Για τα χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης εικόνας που έκρινε την υπόθεση δεν γίνεται κάποια σαφής αναφορά στο κείμενο του Ψελλού, ενώ σε λατινικά χειρόγραφα του 13ου αιώνα (*Liber Virginalis*) αλλά και του 11ου αιώνα (*Narratio*) σημειώνεται ότι η Θεοτόκος κρατούσε στα χέρια της τον Χριστό, όπως παρατηρεί ο εκδότης των χειρογράφων V. Grumel, που είναι και ο πρώτος που συνέγραψε ειδική μελέτη για το θέμα²⁵. Βέβαια για τον τύπο της εικόνας έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις. Σύμφωνα με την I. Zervou-Tognazzi επρόκειτο για την Παναγία Ελεούσα²⁶, μολονότι τέτοιος εικονογραφικός τύπος δεν αναγνωρίζεται από τους περισσότερους ερευνητές²⁷. Αντίθετα ο W. Seibt θεωρεί ότι πρέπει να αντιστοιχεί στον τύπο της Επισκέψεως (*Virgo orans mit Medaillon*), που επίσης συνδέεται με τις Βλαχέρνες²⁸, αν κρίνει κανείς από τα γεγονότα και την κατά κυριολεξία επίσκεψη (*ἔμψυχον ἐπιδημίαν*) της Θεοτόκου για την επίλυση της υπόθεσης²⁹. Κατά τον E. Paraiouannou

τροπαίου στρατηγικού κρείττονα... πνευματικῶς ὁμοῦ καὶ πολιτικῶς ὑπογέγραπται καὶ ἐσφράγισται καὶ τῷ θεομητρῶθεν τῆς δίκης κρατήσαντι στρατηγῶ...

24. Βλ. και ANGELIDI – PAPAMASTORAKIS, Blachernitissa, 212-216 με πηγές. Πβλ. και ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Η Παναγία των Βλαχερνών, 450. Βλ. και PENTCHEVA, *Icons and Power*, 146.

25. Βλ. V. GRUMEL, Le miracle habituel de Notre-Dame des Blachernes, *EO* 30 (1931), 129-146, κυρίως 130-132 (*Liber Virginalis*) (...*Greco more hic decore virgini ychonia. Natum gestat sindone stat et velata serica...*) με γαλλική μετάφραση του κειμένου και 134-135 (*Narratio* χειρόγραφα Rouen και Paris, το κείμενο σύμφωνα με το δεύτερο) (*Ibi ut mos est in grecis habetur ipsius reginae ycona, gestans in gremio illum suum nobilem iesum primogenitum infantem*).

26. I. ZERVOU-TOGNAZZI, L'iconografia e la vita delle miracolose icone della Theotokos Brefokratoussa: Blachernitissa e Odighitria, *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata* 40 (1986), 215-287, κυρίως 270-272. Πβλ. ANGELIDI – PAPAMASTORAKIS, Blachernitissa, 214 και σημ. 37.

27. Βλ. παραπάνω σημ. 12 και 19.

28. Βλ. και G. ZACOS, *Byzantine Lead Seals*, τ. 2, compiled and edited by J. NESBITT, Berne 1984, αρ. 522, όπου στον εμπροσθότυπο της σφραγίδας του Ιωάννη *πρωτοπροέδρου και ἐπὶ τῆς βασιλικῆς σακέλλης* απεικονίζεται ο τύπος της Επισκέψεως, αλλά στην κυκλική επιγραφή σημειώνεται η Βλαχερνίτισσα.

29. SEIBT, Nikoipoios, 560-561· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Theotokos, 54 και σημ. 66.

επρόκειτο για την εικόνα της Θεοτόκου Νικοποιοῦ που κατά την τέλεση του θαύματος³⁰ μεταμορφωνόταν στον τύπο της Επισκέψεως, καθώς άνοιγε τα χέρια της, για να αγκαλιάσει τους πιστούς³¹. Τέλος η Χριστίνα Αγγελίδη και ο Τίτος Παπαμαστοράκης παρατηρούν ότι δεν διαθέτουμε επαρκή στοιχεία, ώστε να αποφανθούμε για ποιόν εικονογραφικό τύπο πρόκειται· φαίνεται πάντως πως διαφωνούν με την άποψη ότι πρόκειται για τη Νικοποιοῦ³².

Ο εικονογραφικός τύπος της Θεοτόκου Βλαχερνίτισσας, που συνδέεται γενικά με την προσευχή των πιστών προς τον Θεό και τη μεσολάβησή της για την εκπλήρωση των ευχών τους³³, δεν μπορεί να συνδεθεί με βάση την ανωτέρω μαρτυρία με την απονομή δικαιοσύνης. Ούτε και η μονή των Βλαχερνών, όπου βρισκόταν η εικόνα, για την οποία κάνει λόγο ο Ψελλός, και όπου φυλάσσονταν περισσότερες και μάλιστα διαφορετικών τύπων εικόνες, συνδεόταν αποκλειστικά με την απονομή του δικαίου. Για παράδειγμα ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός επικαλέστηκε το συγκεκριμένο θαύμα ως ένα είδος θεοσημείας για την έκβαση της αντιμετώπισης του Νορμανδού Βοημούνδου, που είχε εκστρατεύσει και πάλι εναντίον του Βυζαντίου το 1107³⁴.

30. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, ο.π. σημ. 22, αρ. 4.136-146: *συνεξαλλάσσειται δὲ τῷ τελουμένῳ καὶ ἡ μορφὴ τῆς θεόπαιδος, οἶμαι, δεχομένη τὴν ἔμψυχον ἐπιδημίαν αὐτῆς καὶ τὸ ἀφανὲς τῷ φαινομένῳ ἐπισημαίνουσα. τῷ μὲν οὖν νύφῳ αὐτῆς καὶ θεῷ ἐπὶ τοῦ σταυροῦ ἀπρωρημένῳ ῥήγνυται τὸ τοῦ ναοῦ καταπέτασμα, ἵν' ἡ τὴν ἐγκεκρυμμένην τοῖς τύποις ἐμφήνη ἀλήθειαν, ἢ ἔνδον τῶν ἀδύτων τοὺς πιστεύσαντας προσκαλέσῃται καὶ ἀνέλη τὸ διατείχισμα τῆς πρὸς θεὸν ἡμῶν οἰκειώσεως τῇ δὲ γε θεομίτηρι ὁ ἱερὸς πέπλος ἀπορρητῶς ἐξαιρέται, ἵν' ἔνδον ἑαυτῆς τὸ εἰσὶν πλῆθος κατακολπίσῃται ὥσπερ ἐν καινῷ τινὶ ἀδύτῳ καὶ ἀσύλῳ καταφυγῇ.*

31. Βλ. ΠΑΡΑΙΟΑΝΝΟΥ, *The Usual Miracle*, 183-184, ο οποίος συμπεραίνει: «I suggest that the “Nikopoios” type was the actual locus of the miracle, while the “Episkepsis” type depicted it». Πβλ. και PENTCHEVA, *Icons and Power*, 145 κ.ε.

32. ANGELIDI – ΠΑΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Blachernitissa* 214 και σημ. 37.

33. HUNGER, *Terminologie*, 138.

34. Βλ. *Anna Comnenae Alexias*, έκδ. Α. ΚΑΜΒΥΛΙΣ – D. REINSCH, τ. 1 [CFHB 40], Berlin 2001, 13.1.2: *Ἐδεδίει δὲ ὅτι ἐξερχομένῳ τὸ σύνηθες θαῦμα ἢ Θεομήτωρ ἐν Βλαχέρναις οὐκ ἐπεδείξατο. Διὰ τοῦτο ἐπὶ τέσσαρσιν αὐτοῦ που ἐμβραδύνας ἡμέραις, ἡλίου δύνοντος σὺν αὐτῇ δεσποίνῃ παλίντροπον τὴν πορείαν ποιησάμενος, εἴσεισιν εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Θεομήτορος τέμενος μετ' ὀλίγων λεληθότως, καὶ τὴν συνήθη τελέσας ὑμνωδίαν καὶ ἐκτενεστεράς τὰς δεήσεις ποιησάμενος, τῆνικαῦτα τελεσθέντος τοῦ συνήθους θαύματος, οὕτως μετὰ χρηστών ἐξείσιν ἐκείθεν τῶν ἐλπίδων. Πβλ. J. COTSONIS, *Virgin “With the Tongues of Fire” on Byzantine Lead Seals*, *DOP* 48 (1994) 221-227, 225.*

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί και μία σημαντική λεπτομέρεια. Ο εικονογραφικός τύπος της Παναγίας της σφραγίδας που περιγράφουν οι ερευνητές, οι οποίοι κάνουν λόγο για Παναγία Βλαχερνίτισσα αντιστοιχεί σε έναν άλλο, εκείνον της Επισκέψεως, σύμφωνα με τον οποίο η δεομένη Θεοτόκος φέρει στο στήθος της μετάλλιο με τον Χριστό νήπιο. Αντίθετα, στην περίπτωση της Βλαχερνίτισσας η Παναγία είναι μεν δεομένη, αλλά δεν φέρει κανένα μετάλλιο με απεικόνιση του Θείου Βρέφους³⁵.

Ο τύπος της Επισκέψεως συμβολίζει την παρουσία της Θεοτόκου που δέεται στον Χριστό υπέρ της προστασίας των πιστών³⁶. Επομένως θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι με τον τρόπο αυτό ο Μιχαήλ Παλαιολόγος ζητεί από την Θεοτόκο να μεσολαβήσει στον Χριστό, για να προστατεύσει την Κωνσταντινούπολη, η οποία είχε στο μεταξύ ανακαταληφθεί από τους Βυζαντινούς το 1261. Στο διάστημα αυτό, λίγο μετά την ανάκτηση της πρωτεύουσας, χρονολογείται και η σφραγίδα³⁷.

35. Βλ. για τον εικονογραφικό τύπο της επισκέψεως στις σφραγίδες SEIBT, *Nikopoios*, 560· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Theotokos*, 54· HUNGER, *Terminologie*, 131-142· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Heimsuchung und Schirmherrschaft über Welt und Menschheit: Μήτηρ Θεοῦ ἢ Ἐπίσκεψις*, *SBS* 4 (1995), 33-42. Βλ. και τελευταία PENTCHEVA, *Icons and Power*, 145 κ.ε. Για τους εικονογραφικούς τύπους της Παναγίας σε νομίσματα και σφραγίδες βλ. και Β. ΠΕΝΝΑ, *Η απεικόνιση της Θεοτόκου στα νομίσματα και τα μολυβδόβουλλα*, στο: *Μήτηρ Θεοῦ*, 209-217.

36. Βλ. HUNGER, *Terminologie*, 136, 138.

37. Σύμφωνα με τον πρώτο εκδότη ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟ, *Η δίκη του σεκρέτου*, 294, το μολυβδόβουλλο συνόδευε έγγραφα που εκδόθηκαν από το βασιλικόν σέκρετον, δηλαδή το βασιλικό συνέδριο όπου συζητήθηκε η ένωση της Ανατολικής με τη Δυτική Εκκλησία (1273/1274), και αφορούσε εκείνους που διαφωνούσαν με τις αποφάσεις του (*τοῖς ἀθετοῦσιν τῇ δίκῃ τοῦ σεκρέτου*), άποψη που δεν γίνεται πλέον αποδεκτή. Βλ. LAURENT, *Corpus*, αρ. 824, που χρονολογεί το μολυβδόβουλλο το 1261 ή λίγο αργότερα· ZACOS - VEGLERY, *Seals*, αρ. 2756 bis, οι οποίοι το τοποθετούν μετά την 15η Αυγούστου του 1261· ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Seal of Michael Palaiologos*, 31-32· ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Το Θαῦμα των Βασιλέων*, 595, 599-600, η οποία τοποθετεί την ανασύσταση του *σεκρέτου* και τη σφραγίδα κατά το έτος 1261/1262· ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, *Η Παναγία των Βλαχερνών*, 451-452, η οποία χρονολογεί τη σφραγίδα το 1261-1262, με βάση και την υπόθεση ότι ο Μιχαήλ Κακός Συναχειρήμι (βλ. γι' αυτόν και ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, *Ἀσηκηῆτις*, 89-90) υπήρξε ο συντάκτης του έμμετρου κειμένου του οπισθότυπου, μια και η φράση το *θαῦμα τῶν βασιλέων* στη σφραγίδα παραπέμπει σε χωρία της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και σε ομηρικό στίχο από την Οδύσσεια [λ. 285-288: *ἡ δὲ Πύλου βασίλευε, τέκεν δὲ οἱ ἀγλαὰ τέκνα, Νέστορα τε Χρομίον τε Περικλύμένον τ' ἀγέρωχον. τοῖσι δ' ἐπ' ἰφθίμην Πηρῶ τέκε, θαῦμα βροτοῖσι, τὴν πάντες μνῶντο περικίται*. Πβλ. Μ. MARCOVICH, *Quatrains on Byzantine Seals*, *ZPE* 14 (1974), 172

Συνεπώς, από όσα αναφέραμε παραπάνω, προκύπτει ότι η επιχειρηματολογία περί σύνδεσης του εικογραφικού τύπου της Παναγίας Βλαχερνίτισσας με την απονομή της δικαιοσύνης και τη σφραγίδα του *σεκρέτου* μάλλον αποδυναμώνεται. Εξάλλου η απεικόνιση της Παναγίας στο μολυβδόβουλλο, που ταιριάζει στον εικονογραφικό τύπο της Επισκέψεως, δεν φαίνεται να σχετίζεται με την απονομή της δικαιοσύνης, αλλά με τον αυτοκράτορα και την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης³⁸, όπως υποδηλώνεται και από τη φράση «νέος Κωνσταντίνος»³⁹.

Εκτός από τις συζητήσεις για την παράσταση της σφραγίδας διάφορες απόψεις έχουν διατυπωθεί όσον αφορά στον οπισθότυπο, και συγκεκριμένα την τελευταία λέξη της επιγραφής από την οποία διακρίνονται μόνο τα δύο πρώτα γράμματα: *Τοῖς ἄθετοῦσι τὴν δίκην τοῦ σεκρέτου, ὃ νῦν κρατύνει τῷ χρόνῳ βεβυσμένον ὁ Μιχαήλ, τὸ θαῦμα τῶν βασιλέων, ποινή Θεὸς τὰ πρώτα καὶ κρίσις κά...*

Για την τελευταία κολοβωμένη λέξη έχουν γίνει κατά καιρούς διάφορες προτάσεις. Ο πρώτος εκδότης Κ. Κωνσταντόπουλος δεν αποπειράθηκε να προτείνει κάποια λύση, ενώ ο V. Laurent, επιχειρώντας να συμπληρώσει την επιγραφή με μία λέξη που θα έδινε νόημα στη

σημ. 2] και ο Σεναχηρείμ υπήρξε δάσκαλος της ρητορικής και της ποιητικής καθώς και σχολιαστής του Ομήρου [βλ. Β. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Σεναχειρήμ*. Ὑπόμνημα στον Ὅμηρο, *Ελληνικά* 35 (1984), 151-156 R. BROWNING, *Homer in Byzantium*, *Viator* 6 (1975), 29 σημ. 55]. Είναι πράγματι ελκυστική μία τέτοια σύνδεση, η οποία δεν μπορεί να αποκλειστεί. Η φράση αυτή που χρησιμοποιείται στο πλαίσιο του ρητορικού εγκωμιασμού του αυτοκράτορα αποδίδεται σε παλαιοδιαθηκικά πρότυπα που ακολουθεί ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος [βλ. σχετικά Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, Ἐνα Εικαστικό Εγκώμιο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου: Οι εξωτερικές τοιχογραφίες στο καθολικό της μονής της Μαυρωτίτισσας στην Καστοριά», *ΔΧΑΕ* 15 (1989-1990), 221-240, κυρίως 235-238] σύμφωνα με την ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Το Θαύμα των Βασιλέων*, 598, χωρίς ωστόσο να δίδεται κάποιο αντίστοιχο παράδειγμα.

38. Βλ. και STEPANENKO, ο.π. σημ. 9.

39. Βλ. R. MACRIDES, *The New Constantine and the New Constantinople 1261?*, *BMGS* 6 (1980), 13-41, κυρίως 23-24 ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *From the Komnenoi to the Palaiologoi: Imperial Models in Decline and Exile*, στο: *New Constantines: Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries, Papers from the Twenty-sixth Spring Symposium of Byzantine Studies*, St. Andrews, March 1992, έκδ. P. MAGDALINO, Cambridge 1994, σ. 269-282, κυρίως 270 κ.ε. Βλ. και ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, *Η Παναγία των Βλαχερνών*, 445-446, με τη σχετική βιβλιογραφία για τη χρήση του προσδιορισμού «νέος Κωνσταντίνος» σε έγγραφα, τοιχογραφίες και σημειώματα κωδίκων.

φράση, πρότεινε αρχικά τη συμπλήρωση ΠΑ[ΛΙΝ]⁴⁰, πρόταση που δεν ικανοποίησε τον F. Dölger⁴¹, και αργότερα τη συμπλήρωση ΠΑ[ΣΑ]⁴².

Πάντως, όπως φαίνεται και από τη φωτογραφία της σφραγίδας, το πρώτο γράμμα της τελευταίας λέξης είναι ένα καθαρότατο Κ. Έτσι οι G. Zacos - A. Veglery αποκατέστησαν την τελευταία λέξη ως ΚΑ[ΛΕΙ] ή ΚΑ[ΚΗ]⁴³ (καλεί ή κακή), με προτιμότερη τη δεύτερη. Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο αείμνηστος Κωνσταντίνος Πιτσάκης σε πρόσφατη ειδική μελέτη του για την επιγραφή της σφραγίδας⁴⁴, η πρόταση αυτή δεν ανταποκρίνεται στο μέτρο, καθώς προσκρούει στον κανόνα της παροξυτονίας της τελευταίας συλλαβής των στίχων. Ο Κ. Πιτσάκης πρότεινε, πριν από τη δημοσίευση της σχετικής μελέτης του, τη συμπλήρωση ΚΑ[ΚΗΣ] (κάκης), την οποία υιοθέτησε η νέα εκδότρια Γιόρκα Νικολάου, μια και, όπως αναφέρει η ίδια, διακρίνει την κάθετη κεραία ενός δωδέκατου χαρακτήρα στο τέλος του δού στίχου της επιγραφής, που αποτελεί τμήμα του γράμματος Κ⁴⁵. Η λέξη *κάκη*, που ανταποκρίνεται πράγματι στο μέτρο του στίχου της σφραγίδας, απαντά σε αρχαία κείμενα, είναι συνώνυμη της λέξης *κακία*⁴⁶ και «ιδιαιζόντως κατάλληλη για ποιητική χρήση αντί της τελευταίας, εκεί όπου απαιτείται δυσύλλαβη και παροξύτονη λέξη», όπως παρατηρεί ο Κ. Πιτσάκης. Συνεπώς η *κρίσις κάκης* σημαίνει την καταδίκη της κακίας, της κακής πράξης. Έτσι γι' αυτούς που αθετούν τη δίκη του *σεκρέτου* η κύρια απειλή είναι η θείκη και κατά δεύτερο λόγο μία ακόμη τιμωρία που

40. LAURENT, *Les bulles métriques*, 59-60, αρ. 720.

41. F. DÖLGER, βιβλιοκρισία του V. LAURENT, *Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine*, *Ελληνικά* 8 (1935), 49-64, στο: *BZ* 36 (1936), 268.

42. LAURENT, *Corpus*, 435-436, αρ. 824.

43. ZACOS - VEGLERY, *Seals*, αρ. 2756 bis.

44. Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Για το Μολυβδόβουλλο του Μιχαήλ Η': Τοῖς ἀθετοῦσι τῆ δίκη τοῦ σεκρέτου..., στο: *Πνεύματος Δώρημα: Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή της Ιστορίας του Δικαίου Γεώργιο Νάκο, Νόμος. Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Νομικής της Σχολής Νομικών Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών* 13 (2010) 393-398, κυρίως 396-397 (στο εξής: ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Μολυβδόβουλλο), όπου και γραμματικές και συντακτικές διορθώσεις σε συνάρτηση με τη στίξη της επιγραφής της σφραγίδας που δημοσίευσε η Γιόρκα Νικολάου.

46. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Το Θαύμα των Βασιλέων, 601.

47. H. G. LIDDELL - R. SCOTT, *A Greek-English Lexicon. Revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones, with the assistance of R. MCKENZIE*, Oxford 1940, λ. *κάκη* (στο εξής: LIDDELL-SCOTT).

μάλλον είναι η εγκόσμια, και υποδηλώνεται με τη φράση «κρίσις κάκης», δηλαδή η καταδίκη της κακίας⁴⁷.

Στο πλαίσιο αυτής της ερμηνείας, η οποία είναι κατά τη γνώμη μας απολύτως λογική, η τελευταία λέξη της σφραγίδας θα μπορούσε να συμπληρωθεί με διαφορετικό τρόπο. Προτείνουμε τη δυσύλλαβη λέξη «κάλλη», δηλαδή τη φράση «και άλλη» που έχει υποστεί κράση. Άλλωστε δεν είναι το μοναδικό παράδειγμα χρησιμοποίησης λέξης με κράση σε επιγραφές σφραγίδων⁴⁸. Παρά το γεγονός ότι η συλλαβή «κάλ-» είναι μακρά αντί βραχεία που απαιτεί το μέτρο, όπως μου επεσήμανε ο καθηγητής Ιωάννης Βάσσης, ωστόσο στις σφραγίδες είναι ελάχιστες έως μηδαμινές οι περιπτώσεις, όπου τηρείται η προσωδία στον βυζαντινό δωδεκασύλλαβο, όπως παρατηρεί η Α.-Κ. Βασιλείου-Seibt⁴⁹.

Συνεπώς η απειλή για εκείνους που αθετούν τη δικαστική απόφαση του *σεκρέτου* είναι εκτός από την πρώτη και κύρια τιμωρία του Θεού (*ποινή Θεός τὰ πρῶτα*) και μία δεύτερη κρίσις, μάλλον εγκόσμιου δικαστηρίου, κατά τη γνώμη μας ίσως εκείνη του ίδιου του αυτοκράτορα, που μπορεί να ενεργεί πάνω και πέρα από το *σέκρετον* που ανασυνέστησε και είναι σε θέση να τιμωρεί εκείνους που δεν εφαρμόζουν τις δικαστικές αποφάσεις του νεοσυσταθέντος *σεκρέτου*.

Η επισήμανση της Γιόρκας Νικολάου ότι διαβάζονται καθαρά οι τρεις τελευταίοι χαρακτήρες της σφραγίδας (ΚΑΚ), ενώ προηγουμένως κάνει λόγο μόνο για μία κάθετη κεραία του τελευταίου γράμματος και σημειώνει το γράμμα εντός αγκύλης κατά την ανάπτυξη της επιγραφής του οπισθότυπου, δεν επιβεβαιώνεται κατά την άποψή μας από τη φωτογραφία της σφραγίδας, ενώ το ίχνος της κεραίας που αναγνωρίζει, αν πράγματι πρόκειται για κάτι τέτοιο, δεν φαίνεται να είναι τόσο κάθετο, αλλά μάλλον λοξό, και θα μπορούσε κάλλιστα να είναι τμήμα του γράμματος Λ.

Ο Κ. Πιτσάκης, που σχολιάζει στη μελέτη του την άποψή μου περί της παραπάνω εναλλακτικής δυνατότητας ανάγνωσης της τελευταίας

47. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Μολυβδόβουλλο, 397-398.

48. Βλ. για παράδειγμα Α.-Κ. WASSILIOU-SEIBT, *Corpus der byzantinischen Siegel mit metrischen Legenden* [Wiener Byzantinistische Studien 28/1], Teil 1., Wien 2011, σφ. 123: *Ἄπλοῦσα χεῖρας εἰς ἐπίσκεψιν κόσμου σκέπην κάμου, πάνταγνε, πρακτέοις δίδου* (μέσα 13ου αιώνα), (στο εξής: WASSILIOU-SEIBT, *Corpus*).

49. WASSILIOU-SEIBT, *Corpus*, 51-53.

λέξης, θεωρεί ότι η λέξη «κάκης» είναι προτιμότερη και προσφορότερη, καθώς το κείμενο με αυτό τον τρόπο ρέει ομαλότερα σε σχέση με τη συμπλήρωση (*κάλλη*) που προτείνουμε. Και αυτό αφενός επειδή η τελευταία συνεπάγεται διπλή χρήση του συνδέσμου «και» (*καὶ κρίσις καὶ ἄλλη*) και αφετέρου γιατί «συνήθως η “απειλή” του τύπου: σε περιμένει και άλλη κρίση, και άλλο δικαστήριο, και άλλος κριτής, έχει υπερβατικό-μεταφυσικό χαρακτήρα και υπονοεί τη θεία δικαιοσύνη». Επομένως υπό το πρίσμα αυτό η συμπλήρωση που προτείνουμε θα αποτελούσε επανάληψη της θείας τιμωρίας, τη στιγμή που στο κείμενο φαίνεται να εννοείται αφενός η θεϊκή και αφετέρου η κοσμική δικαιοσύνη.

Πρέπει όμως να σημειώσουμε ότι ο σύνδεσμος «και» έχει διπλή λειτουργία στην παραπάνω φράση. Την πρώτη φορά χρησιμοποιείται ως συμπλεκτικός και τη δεύτερη ως επιτατικός, για να δοθεί έμφαση, ενώ με την κράση αποφεύγεται η επανάληψη του «και» που δεν θα ήταν εύηχη. Όσο για την άλλη κρίση που περιμένει εκείνους που αθετούν τη δίκη του *σεκρέτου*, μπορεί το αόριστον της φράσης να παραπέμπει γενικά στη θεία δίκη, αλλά στη συγκεκριμένη περίπτωση έχει ήδη αναφερθεί η ποινή που θα επιβάλει πρώτα και κύρια ο Θεός και επομένως γίνεται σαφές ότι θα υπάρξει και μία κοσμική κρίση, μάλλον εκείνη του αυτοκράτορα που είναι υπέρτερη του *σεκρέτου*.

Πάντως σε περίπτωση που υιοθετήσει κανείς την εξίσου πιθανή συμπλήρωση «*κάκης*», τότε μάλλον πρέπει να ερμηνεύσουμε διαφορετικά την τελευταία φράση της σφραγίδας. Σε μία τέτοια περίπτωση θα πρέπει να ακολουθήσουμε την άλλη εκδοχή που διατύπωσε, αλλά θεωρεί λιγότερο πιθανή ο Κ. Πιτσάκης, ότι δηλαδή η «*κρίσις κάκης*» είναι η δίκαιη κρίση του Θεού και επομένως εκείνοι που αθετούν τις δικαστικές αποφάσεις του *σεκρέτου* θα τιμωρηθούν «κατά πρώτο λόγο, από τον Θεό και την δίκαιη κρίση [Του] για την κακία τους [=και όχι τόσο από την ανθρώπινη δικαιοσύνη]», ενώ «η απειλή για την κοσμική τιμωρία προκύπτει μόνον εμμέσως από τις λέξεις *τὰ πρῶτα*, που αφήνουν να εννοηθεί ότι και μία ακόμη (εγκόσμια) ποινή αναμένει τους ενόχους». Πράγματι η σύνταξη και η μετάφραση του στίχου *ποινή Θεὸς τὰ πρῶτα καὶ κρίσις κά(κης)* δηλώνουν ακριβώς ότι τιμωρία και καταδίκη της κακίας τους θα είναι ο ίδιος ο Θεός. Με αυτή την ερμηνεία συμφωνεί και ο Ι. Βάσσης ο οποίος μεταφράζει το χωρίο: «για όσους αθετούν τη δίκη του *σεκρέτου* ... ας

είναι πρώτα πρώτα τιμωρία και κρίση της κακίας τους (ή: για αυτή τους την κακία, το ατόπημα) ο Θεός»⁵⁰.

Συνεπώς, παρά τις αντιρρήσεις που εξέφρασε ο Κ. Πιτσάκης, πιστεύω ότι η συμπλήρωση «*ἄλλη*» ενδεχομένως να ανταποκρίνεται καλύτερα στο νόημα της επιγραφής, όπως το αντιλαμβάνεται ο ίδιος, ενώ με τη συμπλήρωση «*κάκης*» η επιγραφή δεν αναφέρεται συγκεκριμένα σε κάποια κοσμική τιμωρία, αλλά απλώς αφήνει να εννοηθεί ότι εκτός από την θείκη θα υπάρξει και μία κοσμική τιμωρία.

Στο πλαίσιο της παραπάνω ερμηνείας η Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα μου πρότεινε επίσης τη συμπλήρωση *καῦθι* (*καὶ αὔθι*)⁵¹. Δηλαδή οι παραβάτες θα τιμωρηθούν όχι μόνο από τον Θεό ενώπιον του φοβερού κριτηρίου του αλλά και επί γης ή αμέσως από τον αυτοκράτορα. Μολονότι η χρήση της παραπάνω ομηρικής λέξης σε συνδυασμό με τη φράση *τὸ θαῦμα των βασιλέων*, που μας θυμίζει το *θαῦμα βροτοῖσιν* ή το *βασιλεύτατος*⁵² των ομηρικών επών, θα ενίσχυε ακόμη περισσότερο την απόδοση της επιγραφής της σφραγίδας στον Μιχαήλ Κακό Συναχειρήμ που έχει προτείνει η Χ. Κωνσταντινίδη⁵³, δεν φαίνεται ωστόσο το ίχνος του τρίτου γράμματος της σφραγίδας να αποτελεί τμήμα ενός Υ.

Όσον αφορά στη λειτουργία της σφραγίδας έχει υποστηριχθεί ότι δεν εξυπηρετούσε τις ανάγκες του δικαστηρίου, δηλαδή δεν συνόδευε κάποια δικαστική απόφαση προς επικύρωση αυτής, αλλά ότι πρόκειται για μολυβδόβουλλο πανηγυρικού χαρακτήρα που «κόπηκε» με την ευκαιρία των εγκαινίων του βασιλικού σεκρέτου. Μάλιστα η εικόνα της Παναγίας την οποία κρατεί υψωμένη στα χέρια του ο αυτοκράτορας δηλώνει την καθαγίαση του χώρου στον οποίο απονέμεται δικαιοσύνη, όπως υποστήριξε η Χ. Κωνσταντινίδη⁵⁴. Ωστόσο πρέπει να σημειώσουμε ότι οι σφραγίδες έχουν διαφορετική χρηστική λειτουργία από τα νομίσματα ή τα μετάλλια⁵⁵. Σύμφωνα με τη Γιόρκα Νικολάου σφράγιζε

50. Ευχαριστώ τον αγαπητό καθηγητή για τις παρατηρήσεις του.

51. Βλ. LIDDELL-SCOTT, λ. *αὔθι* που έχει τοπική (ενταύθα, εδώ) αλλά και χρονική σημασία (ευθύς, πάραυτα).

52. *Ιλιάδα*, I 69.

53. Βλ. παραπάνω σημ. 36.

54. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΑΗ, Η Παναγία των Βλαχερνών, 451.

55. Βλ. για παράδειγμα Δ. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, *Εισαγωγή στη Βυζαντινή Σφραγιδογραφία*, Αθήνα 1999, 13-20.

το ιδρυτικό έγγραφο του Σεκρέτου ή το έγγραφο ορισμού των πρώτων *Σεκρετικών Κριτών*⁵⁶. Δεν αποκλείεται ωστόσο τόσο αυτή η σφραγίδα όσο και τα παράλληλά της να συνόδευαν κάποιες από τις πρώτες δικαστικές αποφάσεις του *σεκρέτου*, μια και η πράγματι δρμεία απειλή αφορά σε εκείνους που αθετούν τις δικαστικές αποφάσεις του νεοσύστατου δικαστηρίου⁵⁷.

---

56. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Το Θαύμα των Βασιλέων, 595 και 600-602, κατά την οποία η δρμεία απειλή της Θείας Τιμωρίας σύμφωνα με την επιγραφή του οπισθότυπου ταιριάζει σε ιδρυματική διακήρυξη και όχι σε απλή δικαστική απόφαση.

57. Πβλ. CUTLER –NESBITT, *L'arte bizantina*, 330, όπου σημειώνουν ότι η επιγραφή του οπισθότυπου αναφέρεται στην τιμωρία και την κρίση του Θεού εναντίον εκείνων που αθετούν την εξουσία του *σεκρέτου*, δηλαδή των Λατίνων που είχαν καταλύσει την αυτοκρατορική εξουσία. Ωστόσο η ερμηνεία αυτή δεν είναι κατά την άποψή μας πειστική, καθώς η απειλή της επιγραφής απευθύνεται μάλλον στους διαδίκους των οποίων η υπόθεση είχε εκδικαστεί από το *σέκρετον*.

REMARKS ON THE SEAL OF MICHAEL VIII PALAIOLOGOS
 “ΤΟΙΣ ΑΘΕΤΟΥΣΙ ΤΗΝ ΔΙΚΗΝ ΤΟΥ ΣΕΚΡΕΤΟΥ...”

After the recapture of Constantinople (1261) Michael VIII Palaiologos created a *sekreton* that functioned as permanent court of justice. Its institution is testified by a seal from the former collection of George Zacos, which now belongs to the Numismatic Museum of Athens. In this paper we republish this seal and make some remarks on the iconography and the metrical inscription of the obverse. In our view, it is the type of *Theotokos Episkepsis* (*Virgo orans* with the medallion of Christ on her bust) that is depicted on the obverse of the seal and not that of Blachernitissa as it has been maintained so far. It follows that the connection between the Blachernitissa type and justice administration, based on the testimony of this seal and other primary sources, can no longer be retained. Regarding the last word of the metrical inscription on the obverse it is also suggested that, except for “κάκης”, which has been recently suggested, “ἄλλη” can complement the inscription text.